

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SANAT TARİHİ ENSTİTÜSÜ — KUNSTHISTORISCHES INSTITUT

SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI

IV

KUNSTHISTORISCHE FORSCHUNGEN

NURHAN ATASOY

SELÇUKLU KIYAFETLERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Ayrı baskı — Sonderdruck
İstanbul 1971

D. Baş No: 2675

er No: 2675

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. 01575

SINIFLAMA NO.

01575

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

Medin Sözer'e en iyi
dilek ve sevgilerimle,
Nurhan

SELÇUKLU KIYAFETLERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Nurhan ATASOY

Uzun süre çok geniş topraklara hükmetmiş olan Selçuklular hakkında şimdiye kadar yapılan araştırmalar henüz bir çok sahalari aydınlatmış durumda değildir. Bilhassa Selçuklu Kültür ve Sanat Tarihi sahasında ele alınması gereken bir çok konular vardır. Bu yazıyla şimdiye kadar üzerinde hiç durulmamış olan Selçuklu kıyafetleri hakkında bir ön çalışma takdim edilecektir.

Bu küçük araştırmada Selçuklu kıyafetlerinin genel görünüşü hakkında bir fikir vermeğe çalışacağız. Selçuklular hakkında bilgi veren kaynakların bu açıdan ele alınması Selçukluların temas ettikleri diğer milletlerle kültür alış-verişini de kısmen ortaya koyacaktır.

Büyük Selçuklulardan İran'da yapılmış hiç bir minyatürlü eser günümüze gelmemiştir. Bu bakımdan gerek Büyük Selçuklu, gerek Anadolu Selçuklu devirleri için çeşitli sanat kollarında görülen tasvirleri de gözden geçirmek gereklidir. Burada muhtelif yayınlarda tanıtılmış ve incelenmiş olan Selçuklu devri eserlerini tekrar, fakat selçuklu kıyafetlerini tanıtmaya gayesiyle ele alacağız.

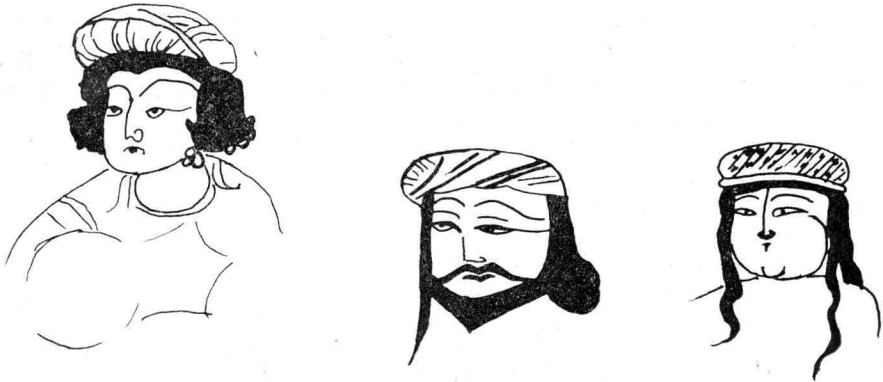
Büyük Selçuklu devrinden figürlü tasvirleri, en bol olarak başta Selçuklu başkenti Rey olmak üzere çeşitli seramik merkezlerinde yapılmış minai ve perdah tekniğinde tabak ve kaplarda buluyoruz.

Büyük Selçuklu devri kadın ve erkek kıyafeti hakkında fikir veren eserlerden biri Rey'de bulunmuş olan, 12-13. yüzyıllarda perdah tekniğinde yapılmış tabaktır (Resim 1). Metropolitan Museum of Art'da bulunan⁽¹⁾ ta-

- 1) U. Pope, A Survey of Persian Art, London-New York 1938, c. V, s. 646 - B. E. Grube, The World of Islam, New York-Toronto 1966, s. 72 de burada görülen resim üslubunun Türklerin bizzat yönettikleri bir tarzda geliştiğinin aşikâr olduğunu söyledikten sonra tabaktaki figürlerin İranî görünüşten tamamen uzak olduklarını ve ilk defa 6-7 ci yüzyıllarda Turfan bölgesinde karşılaşılan Orta Asya Türkleri tipinde olduklarına işaret etmektedir.

Resim 1.

Resim 2.

bağın içinde bir çift görülmektedir. Kadının uzun saçları örgüler halindedir. Başında bir diadem vardır. Diadem, bir inci sırası ve alnın ortasına rastlayan yerinde yuvarlak bir taşla süslenmiştir. Kulağında birbiri altından sarkan üç halka ile zenginleştirilmiş küpe, üzerinde önden açık bir elbise bulunmaktadır. Elbisenin kollarının üst kısmında birer şerit vardır. Elbisesi boynundan aşağıya doğru «V» şeklinde açıktır. Erkeğin başında 11-13. yüzyıllarda bütün yakın-doğuda rastlanan tipde bir sarık vardır. Saçları serbest bir şekilde omuzlarına dökülmektedir. Elbisesinin biçimi pek farkedilememekle beraber kollarındaki şeritler görülebilmektedir.

Gene Rey'de bulunmuş olan ve perdah tekniğinde yapılmış üç keramik⁽²⁾ tabak diğer bir çok örnekte olduğu gibi Selçuklularda saçların ya omuzlara kadar serbest bırakıldığını, veya daha da uzatılarak çok sayıda örgüler halinde sarkıtıldığını göstermektedir. (Resim 2) «Resim 2» de üç ayrı örnekte üç ayrı tipde başlık yer almaktadır. Diğer Selçuklu kıyafetlerini canlandıran eserlerde de rastlanıldığı gibi Selçuklular çok çeşitli başlık şekilleri kullanmışlardır. Bunlardan bir kısmı orta Asya'dan beri kullanılan tipler veya bu tiplerin varyasyonlarıdır. Diğer bir kısmı ise Selçukluların yakın doğuda temas ettikleri bölgelere has başlıklardır. Bu başlıkların çoğunu «Resim 2» de gördüğümüz basık sarık tipi teşkil etmektedir.

1187 tarihli, Sava'da yapılmış sır üstü bir tabakta⁽³⁾ doğu menşeli başlıkların bir çok çeşidini bir arada görüyoruz. (Resim 3). Tabağı dolduran zengin kompozisyonda, hükümdarın karşısında oturan ve arkasında duran saray mensuplarının hepsinin başında tepesine doğru daralan yüksek başlıklar vardır. Hükümdar, ön kısmı yukarı doğru kalkık bir başlık giymiştir. Bu resimde hükümdarın başlığının neden yapılmış olduğu farkedilememektedir. Fakat başka bir çok resimlerde ince ince tüylerle sarıh olarak belirtildiği gibi bu tip başlığın kenarları ve öndeki kalkık kısmı kürktedir. Kompozisyondaki bütün figürlerin saçları uzun örgüler halinde sarkmaktadır. Hükümdarın huzurunda ve arkasında bulunan saray mensuplarının bir kısmının saçları ortadan ayrılmış ve birer tutam saç da alnın iki yanına kâhkül şeklinde düşmüştür. Elbiseler hiç bir kumaş katı ve kıvrım dikkate alınmaksızın, düz bir satıh halinde ele alınıp üzeri çizgili kumaş desenleri ile süslenmiştir, ve bu yüzden de biçimleri hakkında herhangi bir fikir vermekten uzaktırlar. Sadece kollarındaki şeritleri belirtilmiştir.

Hükümdar başlıklarının bir başka örneğine, 13. yy. başında Irak'ta

2) Pope, yukr. eser. s. 632-633.

3) Pope, » » s. 688 a.

Resim 3.

yapılmış bir sırsız keramik kabın (Victoria and Albert Museum)⁽⁴⁾ üzerinde yer alan kabartmadaki hükümdar figüründe rastlıyoruz. (Resim 4-5), Hükümdarın, omuzlarının iki yanından sarkan örgülü uzun saçları ile bağdaş kurmuş vaziyette oturduğu, bir elinde kadeh tutuşu, mendil tutan diğer elini dizine dayayışı tipik Türk hükümdarlık pozudur.

Muhtemelen Mısır'a yapılmış, 1334 tarihli Hariri'nin Makamatının takdim sayfasında da aynı pozda bir prens tasviri vardır. (Resim 6, 7). Bu-

4) D.J. Sourdell, La Civilisation de L'İslam Classique, Paris 1968, s. 384.

Resim 4.

Resim 5.

Resim 7.

radaki prens bir önceki örnekte olduğu gibi gene altın kemer taşır, ki bu Türk askerî aristokrasisinin bir âlâmetidir⁽⁵⁾.

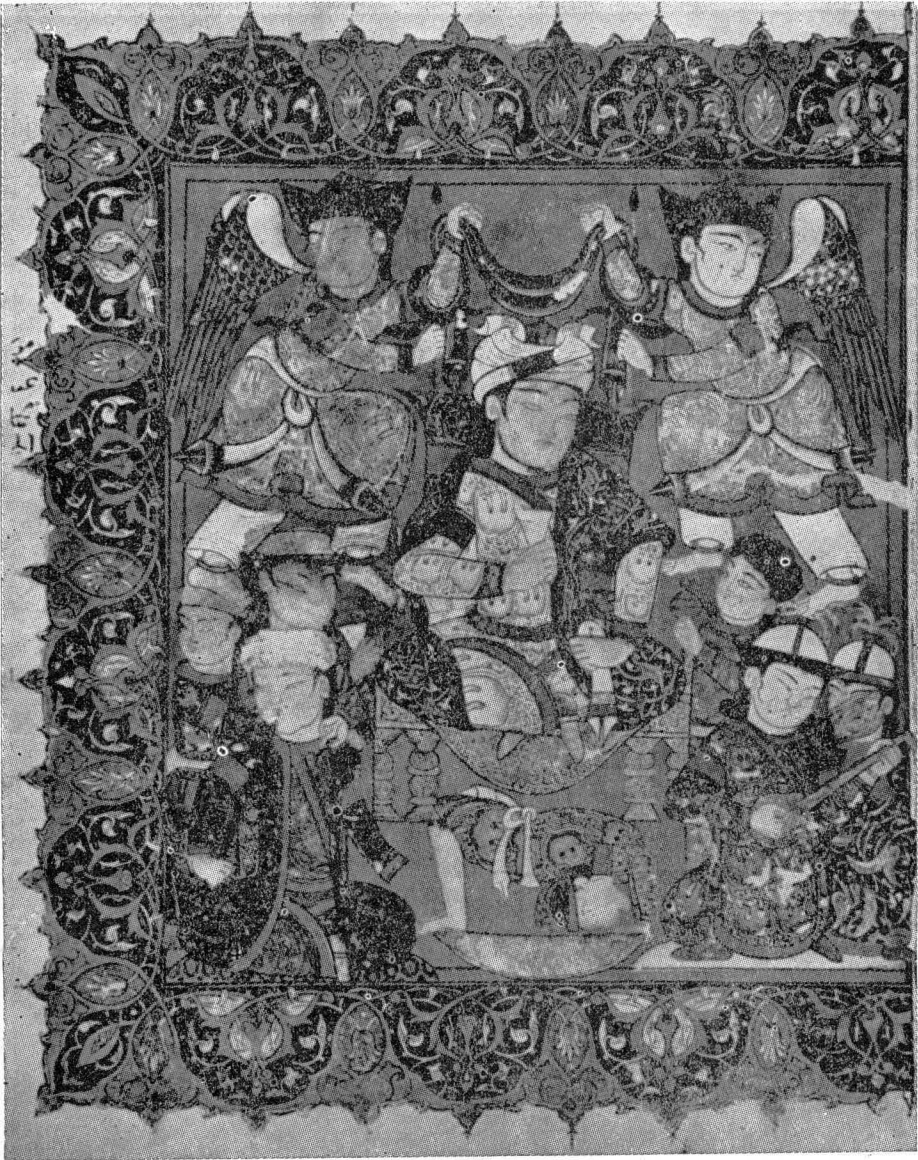
1218-1219 tarihlerinde, Musul'da hazırlandığı tahmin edilen kitab al Aghani'nin muhtelif ciltlerindeki takdim minyatüründe Bedreddin Lulu'nun tasvirleri vardır⁽⁶⁾. Bunlarda, Bedreddin Lulu ve saray sahnesini dolduran diğer figürler hem fizikî bakımdan, hem de kıyafetleriyle, Türk gibi tasvir edilmiştir. (Resim 8). Başında ön kısmı yukarı doğru kalkık kürklü börkü, üzerinde sağdan sola kapanan kaftanı elinde Türk hükümdarlık sembolü olan yayı vardır. Ayaklarına üzeri rumîlerle süslü kırmızı çizmeler giymiştir. Bir başka hükümdarlık alâmeti de kaftanın kollarındaki şeritte adının yazılışıdır. Aynı yazı şeridini aynı eserin bir başka cildinin takdim sayfasındaki tasvirinde⁽⁷⁾ de buluyoruz (Resim 9).

5) R. Ettinghausen, Arab Painting, Cleveland - Ohio 1962, s. 148-9.

6) Ettinghausen, yukr. eser, s. 65. B. Gray, Persian Painting, Cleveland - Ohio 1961 s. 16-17.

7) Sourdel, yukr. eser. Lev. V.

D.T. Rice, Islamic Art, London 1965, s. 104-105.

Resim 6.

Resim 8.

Resim 9.

Burada at üstünde olan hükümdar beline altın kemer kuşanmıştır ve beline bağladığı kuşağın uçları sarmaktadır. Elbisenin biçimi bir önceki gibidir. Hükümdarın ön kısmı yukarı kalkık olan börkünün altından örgülü saç omuzlarına düşmüştür. Etrafındaki figürler de aynı biçim elbise giymişlerdir. Dizlerinin altına kadar inen, sağdan sola kapanan, kolları şeritli kaftanın altında yüksek çizmeleriyle bu figürler çeşitli tipte başlıklar taşır. Hükümdarın başının üstünde uçan melekler başlarında incili diademleri, incilerle süslü küpeleri, bir çok uzun örgüler halindeki saçlar ile bu devir Selçuklu kadın kıyafetinin bütün özelliklerine sahiptirler.

Musul'da 13. yy. 'ın ortalarında yapılmış olan Kitab-ı Tiryak'taki (Vienna Nationalbibliothek A. F. 10) saray sahnesinde (Resim 10)⁽⁸⁾ bu devir kıyafetlerinin çok daha zengin çeşidi bir aradadır. Avcılar, saraylılar, halktan kadın ve erkekler ve çiftçi figürleri ile zengin bir kompozisyon teşkil eden sahnede hükümdar ortada, solda yer alır. Bundan önce gördüğümüz örneklerdeki gibi giyimlidir. Ayrıca üstünde bir üst kaftanı vardır. Önden açık, kolları dirseklere kadar olan üst kaftanın beyaz astarı, önde içten dışa dönerek yakayı teşkil etmektedir. Yaka ve kol ağzlarının etrafına kürk şerit geçirilmiştir. Hükümdar bu üst kaftanın kuşağını bağlamış, uçlarını iki kolun üstünden serbestçe atmıştır.

Aynı sahnede, hükümdarın sol üst yanındaki bir saray mensubunun üzerinde de üst kaftanının bulunuşu bunun yalnız hükümdara ait bir giyim olmadığını anlatmaktadır. Hükümdarın bulunduğu kısmın hemen üstünde ince friz içinde ellerinde kürekler v.s. ile çalışan çiftçilerin başları görülmektedir. Bunlar, en alt frizdeki erkek figürlerinde olduğu gibi yatık-dar kenarlı, tepesi koni şekilli beyaz başlıklar giymişlerdir. Develerin üstündeki kadınların başları, sadece kaş ve gözlerini açık bırakacak şekilde çeşitli renkte başörtüleri ile bağlanmıştır. Ayrıca, alnın üstünden başın arkasına doğru inen bir şerit diadem kaşbastı şeklinde bağlanmıştır.

Aynı eserin 1199 da yapılmış olan bir başka nüshasının (Paris, Bibliothèque Nationale)⁽⁹⁾ takdim sayfasında kadın figürlerini görüyoruz. (Resim 11-12). Kompozisyonun ortasında başı taçlı bir kadın figürü vardır, saçları örgüler halindedir. İki örgünün uçları geriye katlanarak düğümlenmiştir. Kulaklarında incili halkalardan küpeler vardır. Taçın altından çıkan iki sıra inci başı ayrıca süsler. Kolları şeritle süslü elbise önden bele kadar açıktır, boynunu iki sıra altın kolye süsler. Bağdaş kurarak oturmuştur.

8) Ettinghausen, yukr. eser, s. 91-92.

9) Grube, yukr. eser, s. 52.

Resim 10.

Resim 11.

Resim 12.

Geniş paçalı bir şalvar giyimlidir. Omuzlarına çapraz olarak asılmış iki küçük çantanın köşelerinden renkli püsküller sarmaktadır. Sahnenin dört köşesinde uçuşan melekler de aynı kıyafettedirler. Fakat bunlarda taçın yerine önu taşlı diadem vardır. Bellerindeki kuşaklarının uçları önlerinden aşağı sarkar. Kısa eteklerinin altından yırtmaçlı şalvarlar ve ayak bileklerinde altın halkalar görülür. Altın bileziklerle süslü kolları dirseklerine kadar çıplak olarak tasvir edilmiştir.

British Mueum'da (OR 5523) bulunan Kevakıb-ı Suvar al Kavakıb resimlerinde (Resim 13). Türk tipinde figürleri de gene aynı kıyafetler içinde buluyoruz⁽¹⁰⁾.

Freer Gallery of Art'da bulunan 12. yy. dan Türk Selçuklu prens başı da yuvarlak yüzlü, hafif çekik gözlü tam selçuklu tipini canlandırmaktadır⁽¹¹⁾. Omuzlara düşen saçlar küçük bukleler halindedir. (Resim 15). Başındaki taç, zengin bir şekilde inciye andıran taşlarla süslüdür.

Rey'de bulunmuş stük panolar⁽¹²⁾. Büyük Selçuklu devri plastik sanatları bakımından olduğu kadar bu devir kıyafetleri bakımından olduğu ka-

10) Z. Velidî Togan, Londra ve Tahrandaki İslâmî yazmalardan bazılarına dair, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi III, 1-2, İstanbul 1960, s. 133-178.

11) Grube, yukr. eser, s. 73-75.

12) Pope, yukr. eser, s. 517-516.

Resim 13.

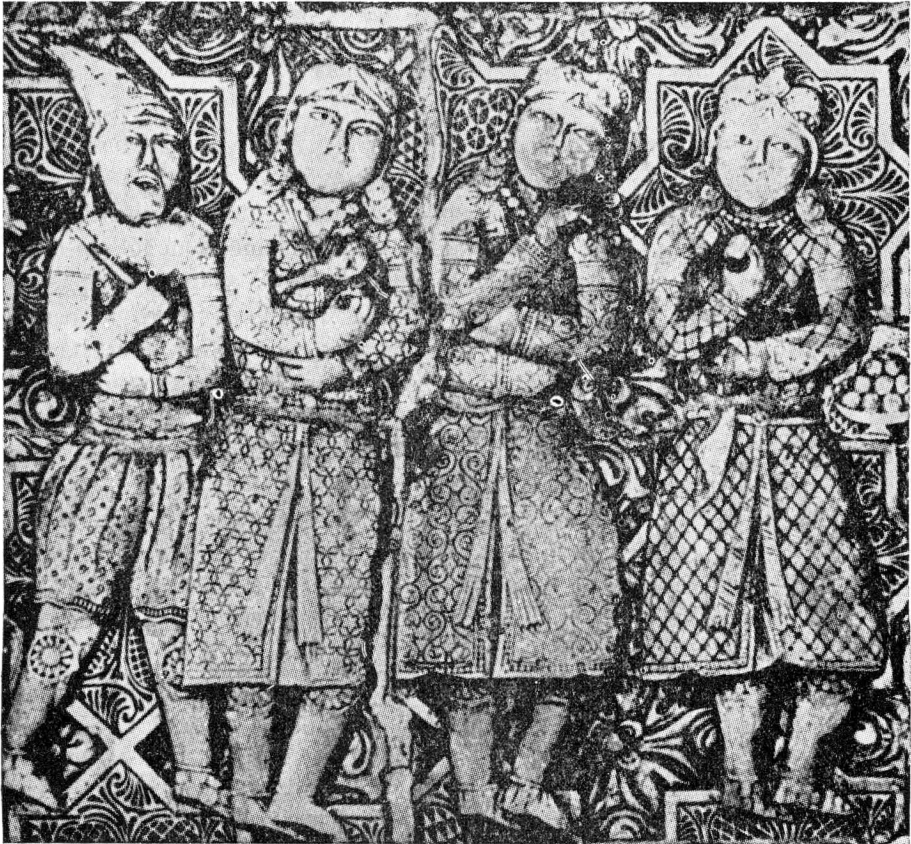
Resim 14.

dar bu devir kıyafetleri bakımından da önemlidir. Pennsylvania Museum of Art da bulunan ve Tuğrul Bey (II ?) adına yapılmış olan eser 1195 tarihli-
lidir. (Resim 16). Stora koleksiyonunda bulunan ve aynı tarihlerden ve aynı yerden olduğu tahmin edilen panoda da yukardakinde olduğu gibi (Resim 17, 18, 19) bordürlerle çevrili dikdörtgen ve yıldız şeklinde sahalardaki figür guruplarıyla saray hayatından sahneler tasvir edilmiştir. Bu panolardaki figürlerin kıyafetlerinde ilk dikkati çeken taraf kadın ve erkeklerin görünüşleri arasında fark olmayışıdır. Bunların ortak görünüşlerinin başında önde bir taş bulunan diademleri, ortadan ayrılmış uzun saçları, birbiri altından sarkan ve omuzlara kadar inen halkalardan yapılmış küpeleri ile diz altına kadar uzanan, önden açık, kolları şeritlerle süslü elbiseleri gelmektedir. Bazılarının bellerinde hem kemer, hem de uçları aşağıya sarkan püsküllü kuşakların bir arada oluşu farkedilmektedir. Elbiselerin bele doğru sivri bir açıklık bırakan yakalarının altında boncuk dizisi şeklinde veya bir bağın ucunda sarkan iri, tek bir taş halinde kolyeler görülmektedir. Ayaklarında uzun çizmeler farkedilmektedir.

Muhtemelen Rey'de bulunmuş olan ve 12. veya 13. yy. lardan olduğu tahmin edilen (Seattle Art Museum, Eugene Fuller Memorial Collection)

Resim 15.

Resim 16.

Resim 17.

bir başka rölyef panoda⁽¹³⁾ ise iki savaşçıyı görmekteyiz. Yuvarlak yüzleri ile daha önceki örneklerle benzeyen savaşçılar zırh giymişlerdir (Resim 20).

Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan ve 13. yy. da yapılmış olan çelik Selçuklu aynasının⁽¹⁴⁾ ortasında atı üzerinde giden ve bir elinde şahin tutan avcı tasvir edilmiştir (Resim 21). Uzun saçlı avcının elbisesinin şimdiye kadar gördüğümüz örneklerin tersine olarak soldan sağa kapanır tarzda

13) Pope, yukr. eser, s. 515; E. Grube, *Islamic Art Across the World*, Indiana 1970, s. 40 ve 22.

14) R. Ettinghausen ve diğerleri, *Art Treasures of Turkey*, Washington 1966, s. 97-98 ve fig. 168.

oluşu ilk bakışta şaşırtıcı olmakla beraber dikkat edilirse bunun sadece tezyinat kıvrımına uydurulmak için yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Tepesi hafifçe sivrilen basık bir başlık giymiş olan atlı şahini tuttuğu eline eldiven giymiştir.

Resim 18.

Selçukluların Anadolu'ya hâkim oluşlarından sonra kültür ve sanat hayatı kesintisiz olarak devam etmiştir. Minyatür, keramik ve diğer plastik sanat eserlerinde rastlanan tasvir sanatı örneklerinin çoğunda Büyük Selçuklu devrinde İran'da yapılan eserlerle aynı üslûp özellikleri devam ederken kıyafetlerin de aynen devam ettirildiğini görüyoruz. Bu fikri destekleyen eserlerin başında son araştırmalarla Konya'da 13. yy. ilk yarısında ya-

Resim 19.

Resim 20.

pılmış olduğu anlaşılan⁽¹⁵⁾. Varka Gülşah mesnevisi minyatürleri (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 841) gelmektedir.

Anadolu Selçuklular devrindeki kıyafetleri hakkında çok güzel bir kaynak olan bu aşk romanının ilustrasyonlarında kadın ve erkek kıyafetleri arasında ilk göze çarpan fark kadınlarda rastlanan inci kolyeler ile incili veya alnın üstünde tek taşla taçlandırılmış diademlerdir (Resim 22, 23). Varka ile Gülşah'ın kavuşmaları sahnesinde (Resim 24) birbirine sarılan sevgililerin her ikisi de aynı boyda elbise giymişlerdir. Gülşah elbiseninin altına paçaları geniş bir şalvar, ayağına yüzü küçük ayakkabılar giymiştir. Başında, alnın üst kısmında yaprağa benzer bir taş vardır. Elbisesinin yakası önden «V» şeklinde açıktır, Varka'nın elbisesi ise boynunu yuvarlak bir şekilde sarar, sağ taraf diyagonal olarak solun üstüne, sol kolun altına doğru kapanır. Ayaklarında uzun çizmeler vardır. Başında yassı bir sarık vardır. İki sevgilinin saçları da bir çok örgüler halinde belden aşağılara kadar uzanır. Varka'yı Gülşah'ın mezarı başında tasvir eden sahnede (Resim 25) ağlayan kadın ve erkek figürlerinden kadın, kareli bir şalvar giymiştir, başını omuzlarına kadar inen bir örtü ile örtmüştür, erkeğin başında bir sarık, ayaklarında uzun çizmeler vardır.

Her ikisinin elbiselerinin kolları da çok uzundur. Konya Kılıç Arslan köşkünden, minâî tekniğinde yapılmış çini parçalarındaki tasvirlerde de gördüğümüz gibi⁽¹⁶⁾ bu eserin minyatürlerinde de çok çeşitli başlık şekillerine rastlanmaktadır. Şam hükümdarını tasvir eden sahnelerden birinde (Resim 26) hükümdar tipik Türk kıyafetinde olduğu halde başında bir taç taşımaktadır. Yakası kapalı, sağdan sola kapanan kaftanın tiraz şeritli kolları, altın yuvarlaklardan yapılmış kemeri, uçları sallanan kuşağı vardır. Hükümdarın uzun saçları örgüler halindedir. Diğer sahnelerdeki Şam hükümdarı tasvirlerinde ise (Resim 27). Türklere has tarzda bağdaş kurmuş vaziyettedir. Ayaklarında çizmeler vardır, sakallıdır, saçları birkaç örgü meydana getirmektedir. Başında daha önce bir çok örneklerini gördüğümüz ön kısmı yukarı kalkık, kenarlarına kürk geçirilmiş bir başlık vardır. Başlığın tepesi çok yüksektir ve sivri bir şekilde nihayetlenmektedir. Aynı başlığın bir başka çeşidine bir başka sahnede, Varka'nın uşağı figüründe rastlamaktayız. (Resim 28). Buradakinde başlık gene çok yüksektir, tepesi yassıdır. Yüksek

15) M.K. Özergin, Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min el-Hoyî hakkında, Belleten c. XXXIV, s. 124, Ankara 1970, s. 219-229.

16) O. Aslanapa, Türk Çini ve Keramik Sanatı, İstanbul, Lev. 2-3.
K. Otto-Dorn, Türkische Keramik, Ankara 1957, Lev. 4 a, b, c.

Resim 21.

Resim 22.

Resim 23.

Resim 24.

Resim 25.

Resim 26.

Resim 27.

Resim 28.

Resim 29.

Resim 30.

Resim 31.

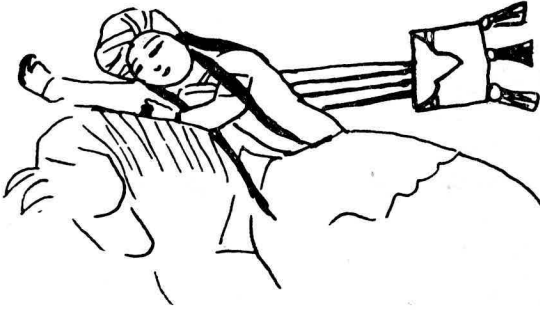

Resim 32.

Resim 33.

tepelı başka başlık şekilleri de vardır. «Resim 29» daki gayet sadedir. Daha yuvarlak olan bir benzerinde kenarlarına tüy, kuş kanadı, tepesinde de düğmeye benzer bir süs vardır. (Resim 30). Yassı, sarığa benzer başlık şekli çeşitli figürlerde görülmektedir. Varka ile Gülşah'ı okulda gösteren sahnede öğretmen figüründeki (Resim 31) başlığın pek yakın benzeri aynı sahnede okulun iki yanındaki figürlerden birinde vardır (Resim 32). Bu figürün kıyafetinde dikkatimizi çeken bir taraf yukarıda kadınlarda rastladığımız bol paçalı şalvar ve ufak ayakkabılardır. Kaçırılan Gülşah'ı Rabi'nin çadırında otururken gösteren sahnede (Resim 33) çadırın dışında duran ve ellerinde hediyeleri tutan figürler değişik başlıklar taşımaktadırlar. En soldaki figürün etekleri altından çizmelerin yanından yerlere kadar uçları püsküllü uçkur-ları sarmaktadır. «Resim 29» daki figürde de buna benzer püsküllü uçkur-lar görülmektedir. Varka'nın Şam'a hareketini canlandıran sahnede (Resim 34). Varka atı üzerinde hızla giderken çantası arkasında uçuşmaktadır. Dilimli bir kapağı olan çantanın alt kenarlarını üç püskül süslemektedir. Önü açık olan elbiselerin beline bağlanan kuşakların çizilmesi bazı hareketli sahnelerde ihmal edilmişse de çoğunda bulunuşu bizi elbiselerin bellerinin kuşaklarla tutturulduğunu anlatmaktadır. Elbisesinin boyu uzunluğunda sarkan kuşaklarının uçlarına doğru enine şeritler vardır. Bunlar elbiselerin kollarındaki şeritlere benzerler. (Resim 35).

Resim 34.

Resim 35.

Ayıklarda daha çok çizmelere, bazen sadece ayak ucunu örter gibi görünen pabuçlara rastlanır. Bunların yanında bağları dizlere kadar sarılan çarık (Resim 36) ve dolaklar da görülmektedir (Resim 37).

Varka ve Gülşah Mesnevisi minyatürlerinde rastlanan zırhlar vücudun sadece üst kısmını kaplamaktadır. Kolları serbest bırakan zırh bele kadar inmektedir ve uzun plakların sıralanışından meydana gelen enine birkaç friz halindedir. (Resim 38) de gördüğümüz savaşçı figüründe zırhın altında beline bağlandığı bir kemer bilhassa dikkati çekmektedir. Kemerden aşağıya uzanan sarkıntılar ikişer ikişer bağlanarak aşağı doğru sarmaktadırlar. Bunların nasıl ve ne uzunlukta olduklarını tirkeş örttüğü için göremiyoruz.

Resim 36.

Resim 37.

Resim 38.

Savaşçı figürlerinde çok çeşitli tulga (miğfer) vardır. Yuvarlak veya hafif sivri tepeli, kulak ve ense siperlikleri olanlar (Resim 39-40), bazen altına giyilen ve omuzlara kadar inen zincir-örgü başlıklarla birlikte kullanılmıştır (Resim 41-42), tek başına da kullanılan zincir-örgü tulgalarından bir kıs-

Resim 39.

Resim 40.

Resim 41.

Resim 42.

mı yüzü açıkta bırakarak omuzlara doğru iner (Resim 43), bir kısmı ise gözler hizasında iki deliklidir ve bütün başı ve yüzü örter (Resim 44). «Resim 45» deki örnekte ise bunun üzerine ayrıca bir tulga daha giyilmiştir. (Resim 46) ve «Resim 47» deki uçuşan kurdelelere sivil başlıklarda da rastlıyoruz, 13. y.y. a ait minaî tekniğinde yapılmış tabak üzerindeki savaş sahnesindeki¹⁷⁾ figürlerde de görüyoruz. (Resim 48) fakat bunlarda başlığın etrafına sarılan kumaşın serbest uçları sallanmaktadır.

Anadolu Selçukluları devrinde yapılmış ve Selçuklu kıyafetleri hakkında fikir veren diğer eserler taş kabartmalardır. Konya Müzesinde bulu-

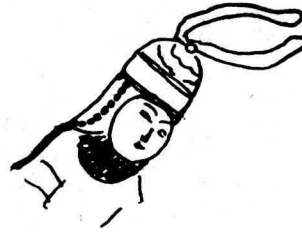
Resim 43.

Resim 44.

Resim 45.

Resim 46.

17) Sourdel, yukr. eser, s. 380, Res. 140.

Resim 47.

Resim 48.

nan bir eserde iki zırhlı savaşçı tasvir edilmiştir⁽¹⁸⁾. Küçük dikdörtgen plâk-lardan meydana gelmiş olan zırhlar vücudun ve kolların üst kısmını örtmek-tedir. Başlarında Varka Gülşah minyatürlerindeki gibi tulga (miğferler) vardır. Kısa eteklerinin altında görülen bacaklarına ne giyinmiş oldukları an-laşıl原因amaktadır (Resim 49).

Bugün Konya'da İnce Minareli Medrese'de, müzede, bulunan Konya surlarına ait taş kabartma halindeki hükümdar figüründe⁽¹⁹⁾ (Resim 50) üzerinde Kubadabad'da 13. y.y. dan günümüze gelen çinilerdeki figürlerde rastladığımız gibi önden açık yakasız bir elbise vardır. Belinde bir kemer dikkati çeker. Kubadabad⁽²⁰⁾ çinilerinde aynı biçimde elbise giyimli figür-lerin görüldüğü örnekler bu biçimin de çok kullanılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Kubadabad çinilerinden perdah tekniğinde yapılmış çinilerde ele alınmış olan figürlerde (Resim 51) ise daha önce rastladığımız sağdan sola kapanan, kolları şeritli elbise ve önü kalkık, kenarlarına kürk geçirmiş başlıklar görülmektedir⁽²¹⁾.

18) C.E. Arseven, Türk Sanatı Tarihi, İstanbul c. III, s. 13.

T.T. Rice, Die Seldschuken, Köln 1963, s. 139, Res 61.

19) K. Otto-Dorn, Die Kunst des Islam, Baden-Baden 1964, s. 162, Şekil 105.

T.T. Rice, yukr. eser, s. 139, Res 61.

20) K. Otto-Dorn-Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966, Archäologischer An-zeiger Heft 4, 1969, s. 450. Res, 6, 13, 14.

K. Otto-Dorn, Die Kunst des Islam, Baden-Baden 1964, s. 162. Şekil 102.

21) Otto-Dorn, aynı eser, s. 165

E. Diez — O. Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul, s. 212, Şekil 382.

O. Aslanapa, Anadolu'da Türk Çini ve keramik Sanatı, İstanbul 1965, Lev. 5-6.

T. Rice, Die Seldschuken, Köln 1963, s. 143.

Resim 49.

Resim 50.

Resim 51.

Resim 52.

Anadolu Selçuklu abidelerinde figürlü taş kabartmalar fazla detaylı olarak işlenmediklerinden bu devir kıyafetleri için pek faydalı olamamaktadırlar. Aralarında bütün boy halinde ele alınanlardan en detaylı olan Konya sur kapısı meleklerinde⁽²²⁾ bile ancak önden açık, bele kadar, uzun kollu bir buluz altından bol paçalı şalvar, belde uçları sarkan kuşak görülmekte, fakat teferruat farkedilememektedir. Başları taçlı melek figürlerinde şimdiye kadar bir çok örnekte gördüğümüz uzun örgülü saçlara, Konya'da bulunmuş heykel başında⁽²³⁾ (Türk-İslâm Eserler Müzesinde) Sivas Darüşşifasındaki ay sembolü taş kabartmada⁽²⁴⁾ da rastlıyor fakat kıyafetlerine ait hiçbir bilgi edinemiyoruz.

Yukarıda Selçuklular devrinde, Selçukluların hâkim olduğu topraklarda ve komşu memleketlerde Selçuklu kadın ve erkek kıyafetlerini gösteren tasvirler üzerinde durduk gayet zengin olduğu anlaşılan Selçuklu kıyafetleri bazı esas tiplere dayanan bir çeşitlilik göstermektedir. Selçuklu kıyafetlerine ait karakteristiklerin Selçuklulardan daha erken tarihlere ait Türk kıyafetlerinde de rastlanması Selçukluların bir çok eski Türk kıyafet şekillerini devam ettirmiş olduklarını ortaya koymaktadır. Nitekim İslâmiyetten önce önce Türk kıyafetleri ve şöyle bir bakış bile Hunlara ait M.Ö. I4. yüzyıl başından günümüze gelen Noyun Ula kurganlarından çıkan buluntular arasındaki elbise, saç örgüleri, çizme,⁽²⁵⁾ muhtemelen M.Ö. II-I. ci yüzyıla ait Büyük Hun devleti devrinden Pazırık buluntularındaki⁽²⁶⁾. Uzun elbise, keçe çoraplar bu geleneğin köklerinin ne kadar eski tarihlere kadar indiğini göstermektedir.

Uzun bir süre Türkler tarafından uzun ve örgülü saç geleneği devam ettirilmiştir. Altay dağlarındaki Göktürk heykellerinde arkada sallanan tek⁽²⁷⁾, Kırgız bölgesi heykellerinde iki örgü⁽²⁸⁾ halinde görülen saçlar Selçuklularla devam ettirilmiştir. Uygurlardan kalan resimlerde de bu saç modelinin bir çok örneği vardır⁽²⁹⁾.

22) F. Sarre, Konya köşkü, Ankara 1967, s. 3, Şek. 4.

Diez — Aslanapa, yukr. eser, s. 200 şek. 370.

23) Arseven, yukr. eser., c. III. s. 12.

24) Diez — Aslanapa, yukr. eser, s. 206, şek. 380.

K. Otto-Dorn — Die Kunst des Islam, Baden-Baden 1964, s. 149, fig. 89.

25) B. Ögel, İslamiyetten önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962, s. 57-59.

26) Ögel, yukr. eser, s. 63-65.

27) » » » s. 158.

28) » » » s. 170.

29) » » » Lev. 35.

Kaşgarlı Mahmud'un «Divanü Lûgat-it-Türk'ü»⁽³⁰⁾ 11. ci yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu ve diğer Türk çevrelerinde kullanılan kıyafetler hakkında da bilgi verir. Nitekim bu büyük eserde saç ile ilgili bir çok kelime ve tabirle karşılaşırız. Bunların arasında erkeğin arkaya doğru salıverdiği saç ifade eden «Sulundu» kelimesi⁽³¹⁾ erkeklerin saçlarının ördüklerini «yüli»⁽³²⁾ ise bazılarının saçlarını tıraş ettiklerini anlatmaktadır. Önce saçın «örme» ve «örçük» kelimeleri ile⁽³³⁾, kadın örgüsünün de ayrı bir kelime «örgüç» ile ifade edildiğini görüyoruz. Ayrıca zülûf veya kahkülün de çok revaçta olduğu, kadınların keçi kılından yapılmış takma zülûf tak-tıkları («onğik»⁽³⁴⁾, ongıklandı⁽³⁵⁾), hatta yanaklarına kırmızı boya sür-dükleri⁽³⁶⁾ ve iple yüzlerindeki kılları aldıkları⁽³⁷⁾ anlaşılmaktadır.

Uzun ve örgülü saç yabancı kaynaklar, bilhassa Çin kaynakları tarafın-dan Türklere has bir özellik olarak belirtilmiştir. Türklere erkeklerin ka-dınlar gibi saçlarını ördüklerini 1221 de Semerkant'a ziyaret eden Ch'ang - ch'un da anlatmaktadır⁽³⁸⁾.

Uzun saç modası Selçuklularla diğer memleketlerde yayılmıştır, Mem-lûklar da bu modayı benimsemişlerdir. 1315 de Mekke'yi ziyaret eden Muhammed b. Kalaun dönüşünde başını tıraş etti, onu emirleri takip et-tiler ve uzun saç modası bu tarihten sonra Mısır'da kalktı⁽³⁹⁾.

Selçuklu devri kıyafetlerini aksettiren resimlerden Selçukluların çok çeşitli başlık kullandıklarını görmüştük. Selçuklu öncesi Türk kıyafetlerini gösteren eserlere bir göz atıldığında başlık çeşidindeki zenginlik dikkati çekmektedir. Bunların çoğu yüksek tiptedir. Destanlarda başlıkla ilgili söz-lerden anlaşıldığına göre börkler 13-14. cü yüzyıllarda kırmızı renkte idi. Anadolu'da ilk ak börk kullanmayı 13. yüzyılın ikinci yarısında Denizli uç bölgesi beglerinden Mehmed Beg gelenek haline getirmiştir⁽⁴⁰⁾. Nitekim

30) Besim Atalay tercümesi, Ankara 1939 (kısaltması DLT.).

31) DLT. I, 449.

32) DLT. III, 90.

33) DLT. I, 129, 103.

34) DLT. I, 136.

35) DLT. I, 311.

36) DLT. I, 115.

37) DLT. III, 307.

38) O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 407.

39) L.A. Mayer, Mamluk Costume, Genève 1952, s. 17, 18, 31.

40) F. Sümer, Oğuzlar, Ankara 1967, s. 398.

divanü Lûgat-it-Türk'de Kebez = yüksek kalpak⁽⁴¹⁾ tekrar tekrar geçmektedir. Ayrıca «sakalduruk» kelimesi ve «ipekten örülü bir kaytandır. Külâhın başta durması, yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanır»⁽⁴²⁾ şeklindeki izahat da bunların başda kolay duramayacak kadar yüksek olduklarını teyid etmektedir. Selçuklu devrinde kullanılan başlıkların bir kısmı «Resim 6, 8, 9, 27, 28» deki gibi ön tarafı yüksek, etrafına kürk geçirilmiş börklerdir. Yükseklikleri itibariyle Uygur Mani rahip başlıklarını hatırlatmaktadırlar⁽⁴³⁾ Mani rahip başlıklarının form bakımından daha benzerleri 1187 tarihli Sava tabağındaki figürlerin başlarında görülmektedir. (Resim 4).

Kadın başlarını diademle süsleme (Resim 1, 12, 13, 14, 19, 22) adetine Orta Asya Türk kadınlarında da bol bol rastlamaktayız (Resim 53). Kaşgarlı lûgatına bu çok yaygın kadın başı süsünü dahil etmiştir fakat «Didim» hakkında malumat vermemiştir⁽⁴⁴⁾. Kadınlardan ölünün ardından ağlıyanlar ile ihtiyaçlarının başlarını, omuzlarına kadar inen örtülerle sardıklarını Varka-Gülşah'daki bazı sahnelerde tesbit etmiştik (Resim 25). Divanü Lûgat-it-Türk'de rastladığımız bazı kelimeler ve açıklamalarında da bu adetin daha öncelerden beri devam edegeldiğini göstermektedir. «Uragut sara guçlandı = kadın baş örtüsü örttü»⁽⁴⁵⁾, «bürünçük = kadın baş örtüsü, bürünülecek nesne» diye açıklanmaktadır⁽⁴⁶⁾. «Enğek» ise «kadınların baş örtülerini bağladıkları ip»⁽⁴⁷⁾ olduğuna göre baş örtüsü ayrıca iple de bağlanıyordu. «Tülfir» «örtü, perde ve kadın örtüsüdür»⁽⁴⁸⁾, «dided» ise⁽⁴⁹⁾ «gelin giderken yad kimselere görünmemek için örtülen örtü» dür. Bunlara ait daha fazla izahat olmadığı için bu örtülerin ne ölçüde oldukları, nasıl örtüldükleri hakkında bir tahminde bulunmak imkânsızdır. «Saraguç»⁽⁵⁰⁾ «kadın yaşmağı» olarak lûgata girdiğine göre kullanılmakta olduğu kabul edilebilir.

41) DLT. I, 293, 303, 510.

42) DLT. I, 530.

43) Ögel, yukr. eser, s. 358.

44) DLT. I, 397.

45) DLT. III, 205.

46) DLT. I, 510; II, 151.

47) DLT. I, 136.

48) DLT. I, 457.

49) DLT. I, 408.

50) DLT. I. 487.

Selçuklu eserlerinde hükümdarların başında börk ve sarıktan başka İrandan alınmış olan taca da rastlanmaktadır (Resim 15, 26).

Rey'de yapılmış tabaklarda (Resim 3); Varka-Gülşah minyatürlerindeki bir çok figürlerde (Resim 31, 34, 35) gördüğümüz gibi sarık Türklerin yakın-doğuya geldikten sonra yaygın olarak kullanmaya başladıkları bir başlık şeklidir. Tuğrul beğ 1038 de Nişapur'a geldiğinde başına sarık giymişti. 14-15. ci yüzyıllarda Anadolu'da da hükümdar ve beğler sarık kullanmışlardır. Türk sarığı adı verilen orta büyüklükte ve kıvrımlı bu tipe Mısır'da Türkmen sarığı denmiştir⁽⁵¹⁾. «Takhfifa» denen bu boynuzlu sarık tipi İbn İyas'a göre Mısır sultanları tarafından taç yerine kullanılmış⁽⁵²⁾ ve Çerkes Memlûkları devri sonuna doğru «Salari» adı verilen kısa kollu üst kaftanı ile birlikte tipik Türk kıyafeti olarak kabul edilmiştir⁽⁵³⁾.

Divanü Lûgat-it-Türk'de sarık sarılmasıyla ilgili tek örneğe, (sarladı; o suvrük sarladı) rastlamamıza⁽⁵⁴⁾ karşılık yüksek kalpak şeklinde (Kepz)⁽⁵⁵⁾, önde ve arkada iki kanadı bulunan börk (Kuturma)⁽⁵⁶⁾, uzun külah şeklinde börk (Sukarlaç)⁽⁵⁷⁾, kenarlı börk (Kıdhlıg)⁽⁵⁸⁾, Çiğillerin giydiği tiftikten yapılan beyaz başlık (Kıymaç)⁽⁵⁹⁾ gibi çeşitleri olduğunu ve başlıkların altın kırıntılarıyla süslendiğini (Kimsen; başlıkları ve kavukları süslemek için kullanılan altın kırıntıları⁽⁶⁰⁾ Burtalandı, börk burtalandı = Külah altın kırıklarıyla süslendi)⁽⁶¹⁾ anlıyoruz.

Bütün bunlardan başka Kaşgarlı'nın lûgatından yağmur ve tipiden korunmak için kepenegın arkasına dikilmiş, keçeden kukuleta, başlığında kullanıldığını anlıyoruz (yangalduruk)⁽⁶²⁾.

Selçuklu devrinde Türk özelliği taşıdığını tesbit ettiğimiz kıyafetlerde en önemli kısım kaftandır. Kaftanların çoğunluğunu önden açık, sağdan sola

51) Sümer, yukr. eser, s. 398; İbn İyas, V, s. 47, 75.

52) Mayer, yukr. eser, s. 16.

53) Mayer, yukr. eser, s. 24, 30.

54) DLT. III, 296.

55) DLT. I, 393, 303, 231, 504.

56) DLT. I, 490.

57) DLT. I, 493.

58) DLT. I, 496.

59) DLT. III, 175.

60) DLT. I, 437.

61) DLT. III, 20.

62) DLT. III, 389.

kapanan kaftanlar teşkil etmektedirler. (Resim 6, 7, 8, 9, 26 27, 28) 11 ci yüzyıl başında olan Gazne Leşgeri Bazar fresklerindeki figürlerin üzerinde de kıymetli kumaşlardan yapılmış aynı biçimde elbiseler vardır⁽⁶³⁾ (Resim 51).

Önden açık, iki ön parçası belde yanyana getirilerek kemerle tutturulan elbiselerden de bir çok örneğe rastlıyoruz (Resim 1, 11, 12, 16, 17, 18, 19). Varka-Gülşah minyatürlerinde de kadın figürlerinin çoğu bu tip elbise ile giyimlidirler (Resim 22, 24, 33).

Selçuklu elbise tiplerinden biri de yuvarlak kapalı yakalı, önden açık elbiselerdir (Resim 49). Bu tip elbise giymiş figürlere bilhassa Anadolu Selçuklularından günümüze gelmiş çinilerde rastlamaktayız (Resim 50).

Daha önceki sayfalarda üzerinde durduğumuz Viyana Natianolbibliothek'de bulunan Kitab-ı Diryak'ın takdim minyatüründeki (Resim 10) hükümdar figürünün üzerindeki kaftan şimdiye kadar ele aldıklarımızdan farklıdır. Kırmızı bir kaftanın üzerine giyilmiş olan bu üst kaftanın kolları dirseklere kadardır. Önden açık duran yakası döndürülmüş kaftanın içindeki beyaz astar yaka halini almıştır. Bu tipe benzer elbiselere Kızıl'da 7. ci yüzyıl duvar resimlerinde de rastlıyoruz⁽⁶⁴⁾. Yalnız burada elbisenin ön parçasının sadece sağ tarafı kıvrılarak döndürülmüştür. İçindeki ayrı renkte olan astar belirtilmiştir. Fakat bu dönen ve sağda yaka teşkil eden kısmını ucundan, elbisenin kenarlarını çeviren bordür bir uzantı halinde sarmaktadır. Öyle ki yaka kapandığında elbisenin ön klapası sağdan sola örtülecek ve bu uç, sol kol altından tutturulacak gibidir. O takdirde bu elbisenin yakası kapatılmış hali, sağdan sola kapanan tipe uygun olabilir.

1334 de muhtemelen Mısırdaki hazırlanmış olan Hariri'nin makamında (Resim 6) hükümdar ve şehzadesi ayrıca birer üst kaftan giymişlerdir. Arapçada «Salari» veya «Sallariyya» adı verilen bu kısa kollu üst kaftanın boynuzlu sarık — «takhfifa» ile birlikte tipik Türk kıyafeti olarak telakki edilmiştir⁽⁶⁵⁾. Hükümdar üst kaftanın sağ kolunu giymemiş, yarı yarıya omuzuna atarak bırakmıştır. Önden açık, yakasız inen üst kaftanın kolları dirseğe kadardır. Oğlunun üzerindeki ayrı biçimli üst kaftan ise uzun ve dar kolludur. Daha önce yukarıda üzerinde durduğumuz Rey'de bulunmuş stuk kabartmadaki kaftanlara benzer (Resim 17).

63) Otto-Dorn, Die Kunst des Islam, Baden-Baden 1964, s. 76, 98, 99.

64) M. Bussagli, Die Malerei in Zentralasien, Genève 1963, s. 80.

65) Mayer, yukr. eser. s. 24, 30.

Bütün bu kaftan - elbiselerde ortak olan tarafların başında kollardaki tiraz şeritler, yaka kol ve etek kenarlarını bir bordürün süslemesi gelmektedir. Boy figürlerde görebildiğimiz gibi etek uzunlukları dizin altına kadardır. Kaftan veya elbisenin altından ya dizlere kadar çıkan çizme veya ayak bileklerine kadar inen geniş paçalı şalvarlar vardır (Resim 25).

Divan-ı lûgat-it-Türk de elbise ve kumaşlarla ilgili zengin bir kelime hazinesi vardır. Elbiseye genel olarak «ton»⁽⁶⁶⁾, «otran»⁽⁶⁷⁾, dış elbiseye «Taş ton»⁽⁶⁸⁾, her türlü giyeceğe «kedhgü»⁽⁶⁹⁾ veya «esük»⁽⁷⁰⁾ deniyordu. (Bu aynı zamanda Hanlardan, beylerden biri öldüğü zaman mezarı üzerine serilmek üzere gönderilen kumaşa da deniyordu. Bu kumaş sonra parçalanarak yoksullara dağıtılıyordu).

Bunlardan başka «Kaftan»⁽⁷¹⁾ ve kalın kaftan, yağmurluk «yalma»⁽⁷²⁾, yağmurda ve karda çobanların giydikleri küçük kepenek, kebe manâsını taşıyan yapaç⁽⁷³⁾ kelimelerine rastlıyoruz.

Elbiseler, yünden, parmukludan, ipekliden yün - ipek karışımından, keceden olduğu gibi deve tüğünden de yapılıyordu⁽⁷⁴⁾. Kürk de çok kullanılıyordu⁽⁷⁵⁾. İpekli kumaş için renklerine, desenlerine göre isimlendirilen çok kelimeye rastlıyoruz⁽⁷⁶⁾. Bunlardan başka sekiz Çin ipeklisi çeşidi⁽⁷⁷⁾ Çin ipeklisinin ne kadar arandığını ve kullanıldığını göstermektedir.

İpekli kumaşın ne kadar makbul olduğu «çevgen» oyununda, gerilen ipten topu geçirebilen adama verilen ipek kumaş parçası demek olan «tanguk»⁽⁷⁸⁾ ve büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere verilen ipekli kumaş manâsını taşıyan «bıçış» kelimesinden de⁽⁷⁹⁾ anlaşılmaktadır.

Keçenin (Kidhiz)⁽⁸⁰⁾, bir kaç çeşidi vardır. Yağmurluk yapmak için ha-

66) DLT. III, 137.

67) DLT. I, 108.

68) DLT. III, 152.

69) DLT. I, 430.

70) DLT. I, 72.

71) DLT. I, 437.

72) DLT. III, 34.

73) DLT. III, 38.

74) DLT. I, 348.

75) DLT. I, 102, 109, 68, 473, 353; III, 126.

76) DLT. I, 40, 427; III, 17, 22.

77) DLT. I, 325, 422, 476, 485, 489; II, 285; III, 120.

78) DLT. III, 365.

79) DLT. I, 366.

80) DLT. I, 366.

zırlanmış keçe (Kedüklük Kidhiz)⁽⁸¹⁾, yatağa doldurulan ve yağmurluk yapılan ince keçe⁽⁸²⁾, Kaşgar'de çıkan nakışlı keçe (Kimişke)⁽⁸³⁾, üzeri kaplan derisi gibi renklerle nakışlı keçe⁽⁸⁴⁾ gibi.

«İçükledi», içledi» gibi⁽⁸⁵⁾ açıklamasından, kürk ve başka kumaşlarla astarlandığını anladığımız elbiselerden lugatta şu çeşitlere rastlamaktayız, partu : bertü, bertlen, bertülen = üste giyilen hırka pardesü⁽⁸⁶⁾, Kulak ton = yenleri kısa elbise⁽⁸⁷⁾ könglek = gömlek⁽⁸⁸⁾, çekrek kapa = yünden yapılan cepsiz bir kaftan (köleler giyer)⁽⁸⁹⁾, artug = kadın mintanı⁽⁹⁰⁾, kü-pik = hırka (bezin iki katı arasına pamuk koyarak dikmek)⁽⁹¹⁾, çengşü = küçük hırka⁽⁹²⁾, üm = şalvar⁽⁹³⁾.

Elbiselerin ne kadar kıymetli olduklarını ve pahalıya mal olduğunu görmüştük. Kaşgarlı'nın eserinde elbise yamamakla ilgili çeşitli kelimelerin bulunuşu da⁽⁹⁴⁾ bunu teyid etmektedir. Elbisenin kısımları için bu günkü dilimizde bulunmayan müstakil kelimeler o devir Türkçesinin zenginliğini ortaya koymaktadır⁽⁹⁵⁾.

«Kız çikin çiknedi = Kız nakış yaptı (kız altın tellerle ipek kumaş üzerine tasvirler yaptı)»⁽⁹⁶⁾ sözünden anlaşıldığına göre kumaşlar ayrıca üzerine nakış işlenerek de güzelleştiriliyordu. «Saçu saculadu»⁽⁹⁷⁾ sözlerinden de elbise ve mendillerin saçaklarla süslediği, «boğmak», könglek boğmaklaldı»⁽⁹⁸⁾, «dügme = düğme, gömlek, hırka, kaftan gibi şeylerin düğ-

81) DLT. I, 508.

82) DLT. III, 176.

83) DLT. I, 490.

84) DLT. I, 316.

85) DLT. I, 286, 305.

86) DLT. I, 416.

87) DLT. I, 383.

88) DLT. III, 383.

89) DLT. I, 477.

90) DLT. I, 98.

91) DLT. I, 408.

92) DLT. III, 378.

93) DLT. I, 38.

94) DLT. I, 122; III, 28, 75, 82, 85.

95) DLT. I, 68, 152, 374, 502; II, 288, III, 24.

96) DLT. III, 301.

97) DLT. III, 219, 323.

98) DLT. I, 466; III, 350.

mesi»⁽⁹⁹⁾ sözlerinden de gömlek, kaftan vs.'in düğmelerle kapatıldığını anlıyoruz. Kaşgarlı'nın verdiği şu örnekler de ilgi çekicidir; «ol anıng tomnğa yıpar yukturdu = o, onun elbisesine misk sürdü, bulaştırdı»⁽¹⁰⁰⁾, «ütük = ütü, mala biçiminde demir parçası⁽¹⁰¹⁾, ol tonug ütidi = o elbiseyi ütüledi, o elbisenin pürüzlerini bir demir parçası ile ütüledi ve düzeltti»⁽¹⁰²⁾.

Selçuklu devri hükümdarlarını canlandıran sahnelerde Selçuklu hükümdarlarının hakimiyet gösteren pozda ellerinde birer mendil tuttuklarını görmüştük. Divanü lûgat-it-Türk'de «ulatu» kelimesinin açıklamasından (kişinin burun temizlemek için koynunda taşıdığı ipek parçası)⁽¹⁰³⁾ mendilin sadece bir sembol olmakla kalmadığını anlıyoruz.

«Eliglik» (eldiven, elcık)⁽¹⁰⁴⁾ ellerin korunması için eldiven giyildiğini ve «közlük» (at buyruğundan yapılmış bir dokumadır; göz ağrıdığı veya kamaştığı zaman üzerine konur)⁽¹⁰⁵⁾ ve «Közöldürük» (at kuyruğundan dokunur bir bez parçasıdır ki göz kamaştığı yahut ağrıdığı zaman göz üzerine konur)⁽¹⁰⁶⁾ kelimelerinin izahından da bugünkü güneş gözlüğü vazifesini korunması için tedbir alındığını anlıyoruz.

Selçuklu devri savaşı kıyafetlerinde çok zengin bir çeşitlilik dikkati çekmektedir. Bunlardan hangisinin bilhassa Selçuklulara has olduğunu veya eski Türk savaşı kıyafetini devam ettirdiğini tesbit etmek daha geniş ve derin çalışmayı icab ettirdiği için burada sadece Selçuklu devrinde görülen zırh ve miğfer şekillerinden örnekler vermekle yetineceğiz.

Göktürk çağına ait zırh ve miğfer bulunamamıştır fakat kaya resimleri bunların miğfer kullandıklarını ortaya koymaktadır⁽¹⁰⁷⁾. Kaşgarlı'nın lûgatında sadece «kedük» kelimesiyle⁽¹⁰⁸⁾ tulganın altına tüğden yapılmış takke giyildiğini öğreniyor fakat zırh ve tulga ile ilgili kelimelerin hiç birinin⁽¹⁰⁹⁾ izahında, maalesef ne biçim, ne de çeşitleri hakkında ipuçlarına rastlıyamıyoruz. Fakat Kaşgarlı'nın Uygur kelimesi ile ilgili olarak naklettiği bir hikâyede Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk hakanı ona dört bin kişi

99) DLT. I, 433.

100) DLT. III, 96.

101) DLT. I, 68.

102) DLT. III, 252.

103) DLT. I, 136.

104) DLT. I, 153.

105) DLT. I, 478.

106) DLT. I, 529.

107) Ögel, yukr. eser, s. 220.

108) DLT. I, 390.

göndermiş; tulgalarına takılan şahin kanatları imiş⁽¹¹⁰⁾. Bu tarzda kuş kanadı takılmış başlığa Varka-Gülşah'da da rastlamıştık (Resim 30). Osmanlılar da bu adeti devam ettirmişlerdir.

Selçuklu kıyafetlerinde en çok ayak giyimi olarak çizmenin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat tasvirlerden çizmelerin deriden mi, keçeden mi yapılmış olduklarını anlamaya imkân yoktur. Kadın veya erkekte ayakta çok küçük yüzölçümlü pabucun (Resim 36) yanında, Varka-Gülşah minyatürlerinde çarığa benzer ayak giyimine de rastlanmaktadır. Bu ayağı daha fazla kapatmakta ve bağları bacağa çaprazlama dolanmaktadır. Bundan başka gene Varka-Gülşah minyatürlerindeki bir savaşçı figüründe «dolak» (Resim 37) dikkati çekmektedir.

Noyun-Ula'da bulunan M.Ö. I. yüzyılın başlangıcına ait Hun buluntuları arasında kısa konçlu çizmeye, Altaylarda M.Ö. II-I. ci yüzyıllardan Büyük Hunlara ait Pazırık kazıları ile çıkarılan⁽¹¹¹⁾ eşyalar arasında da keçe çorap ve çizmeler bulunmuştur. Göktürklerde de hem keçe, hem deri çizme kullanıldığı anlaşılmaktadır. Keçe çizme daha sonra İslâm dünyasına da girmiştir⁽¹¹²⁾.

Divan-ü lûgat-it-Türk de bahsi geçen çizmelerin bir kısmını da keçe çizmeler teşkil etmektedir. Çizme yapılan keçenin herhalde birkaç cinsi vardı ki çizme yapılacak Türkmen keçesi «Oyma» da bunlardan biriydi⁽¹¹³⁾. Çizme deriden yapıldığı gibi kürkten de yapılabilirdi (edhlendi)⁽¹¹⁴⁾.

Çizmeden başka ayak giyimi eşyasına ait en fazla çarıkla ilgili kelimelere rastlıyoruz. «Çarukluk» (çarık yapmak için ayrılmış deri)⁽¹¹⁵⁾, «izlik» (kesilen hayvanların derisinden yapılan Türk çarığı)⁽¹¹⁶⁾, «çarukladı»: «ol adhakin çarukladı» (o, ayağına Türk çarığı giydi, çarıklandı)⁽¹¹⁷⁾. «Buçgak» kelimesinin deve derisinden ayakkabı yapılan parça, çarık anlamını taşıması⁽¹¹⁸⁾ deve derisinin çarık v.s. yapımında kullanıldığını göstermektedir.

109) DLT. I, 87; III, 49, 50, 114, 158.

110) DLT. I, 111.

111) Ögel, yukr. eser, s. 63.

112) Ögel, yukr. eser, s. 205.

113) DLT. I, 100; II, 207.

114) DLT. I, 267.

115) DLT. I, 503.

116) DLT. I, 104.

117) DLT. III, 337.

118) DLT. I, 465.

Bundan başka, sandal da giyilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Samda = ayağa giyilen sandal, çiğilce)⁽¹¹⁹⁾. Kadın pabucu için ayrı bir kelime bulunuşu kadınlara has bir tipin mevcudiyetine işaret eder (büküm etük = kadın pabucu, oğuzca)⁽¹²⁰⁾.

Çedik, mest gibi şeylerin ucuna takılan pullar (tizildürük)⁽¹²¹⁾ ayak-kabıların ayrıca süslenmiş olduklarını anlatmaktadır. Bu süslemenin yanın-da soğuk havalarda daha iyi ısınmak için bazı çarelere de başvurulduğunu görüyoruz. («Yişim», soğuktan dizlere giyiliyordu)⁽¹²²⁾. Bu herhalde «Yör-gencü» gibi bu nevi sargv, dolak gibiydi⁽¹²³⁾. Varka-Gülşah'da da rastladığımız (Resim 36, 37) dolak sarma ve çarık geleneği Anadolu'da bugün dahi yaşatılmaktadır.

Eski Türk kıyafetinin en göze çarpan özelliklerinden biri Türklere has kemer şeklidir. Kayışın üstünün madeni plâkalarla süslenmesiyle meydana gelen bu kemerlerden ayrıca uçlar sarkıyordu, ve bunlara çeşitli süsler ve günlük âletler asılıyordu. Bu tip kemerler Orta Asya'da Uygurlar, Avrupa'da Avarlara kadar çok geniş ölçüde yayılmıştır⁽¹²⁴⁾. Kemerlere çeşitli süs-lerin ve öteberi asılması geleneği Orta Asya'da bulunan birçok Göktürk heykeliyle, 6-8. ci yüzyıllara kadar inmektedir⁽¹²⁵⁾. Bu eserlerde kemerlerden sarkan uçlar aynı boyda değildi.

Bu çeşit kemerlere, kıymetli kumaşlardan yapılmış elbiseler giyimli Ab-basî halifesinin Türk muhafız kıt'asına mensup asker tasvirlerine Samarra Sarayında da rastlanmaktadır⁽¹²⁶⁾.

Horasan'da 10 cı yüzyıl Nişapur duvar resimlerinde atlı bir figürde, Gaznelilerden 11. ci yüzyıl başlarına ait Leşger-i Bazar sarayının taht sa-lonundaki fresklerde, tahtın iki yanına sıralanmış muhafız kıt'asına mensup askerlerin tasvirlerinde de bele takılan kemerlerden günlük hayatta kullanı-lacak âletlerin ve süslerin asıldığı uçlar sarmaktadır⁽¹²⁷⁾, (Resim 52).

119) DLT. I, 418.

120) DLT. I, 395.

121) DLT. I, 529.

122) DLT. III, 19, 115.

123) DLT. II, 246; III, 296; M. Zeki Oral, Selçukilerde Giyim Eşyası, Türk Etnografya Dergisi, sayı V, 1962 s. 14.

124) Ögel, yukr. eser, s. 170, Lev. 35-36.

125) Ögel aynı eser, s. 155-57; B. Gray, yukr. eser, s. 15.

126) Otto-Dorn, Die Kunst des Islam, Baden-Baden 1964, s. 75, 76, 79, 98.

127) aynı eser, s. 98 ve O. Aslanapa, Tarih boyunca Türk ordusuna ait tasvirler, Türk kültürü sayı 22, Ağus. 1964, s. 76.

A. Bombacı'nın başkanlığında bir heyet tarafından Gazne'de yapılan kazılarda elde edilen mermer alçak kabartma süslemelerdeki figürlü tasvirlerde⁽¹²⁸⁾ kıyafetlerin ancak ana hatları hakkında fikir edinmek kabil-
dir. Bunlarda ayak bileklerine kadar inen uzun kollu bir elbise, omuzlara
dökülen saçlar, ayaklarda çizmeler vardır. Beldeki kemerler sarkıntılıdır
hiç bir teferruatı belirtilmemiş olmasına rağmen kemerlere bilhassa dikkat
çekilmiştir. Buradaki figürlerin kemerinden sarkan uçlar uzundur⁽¹²⁹⁾. (Re-
sim 54).

Varka-Gülşah minyatürlerinde Varka'yı savaşıırken canlandıran sah-
nede (Resim 38) Varka'nın belinde sarkıntıları ikiye ikiye düğümlenmiş
bir kemer vardır. Bu da Selçuklu askerlerinin bu eski Türk kemer şeklini
hâlâ terketmemiş olduklarını düşündürmektedir.

Göktürklerde kemere takılan ve içine çakmak taşı ve kav konan deri
veya kumaş çanta asılması çok yaygındı⁽¹³⁰⁾. Bu çantanın daha geç bir ör-
neğini Leşger-i Bazar fresklerinde görüyoruz, (Resim 52). Kaşgarlı Mah-
mud'un verdiği «Tuş» kelimesinin izahından da anlaşıldığı gibi kemerlerin
ucuna altın ve gümüşten yapılmış tokalar asılıyordu⁽¹³¹⁾, «yancuk» keli-
mesi de genel olarak kese, para kesesi ve bütün kesesi manâsında idi⁽¹³²⁾.
Ne yazık ki bunların kemere asılı olup olmadığı hakkında izahat yoktur.

Selçuklu kıyafeti giyimli tasvirlerden Kitab-ı Dıryak'tan ele aldığımız
kadın (Resim 11) omuzlarına çapraz olarak asılmış küçük çantalar taşı-
maktadırlar. Varka-Gülşah minyatürleri arasında Varka'yı Şam'a giderken
canlandıran sahnede de (Resim 34) roman kahramanının omuzlarına asılı
olan daha büyük bir çanta vardır. Bu çantaları kemere asılan çanta kullan-
ma geleneğinin bir gelişimi olarak ele almak kabil ise de Divanü Lügat-it-
Türk de çoban çantası olarak izah edilen «yanlık»⁽¹³³⁾ veya heybe anlamın-
da olan «aşçı»⁽¹³⁴⁾ olduğunu düşünmek de kabildir.

M.D. Schlumberger, Le Palais Ghaznévide de Lashkari Bazar, Syria, 1952, cilt
XXIX, s. 251-270.

128) A. Bombacı, Gaznedeki kazılara giriş, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncele-
meleri, I, İstanbul 1963, s. 537-560.

129) Bakınız aynı eserde şek. 1, 3, 4, 6.

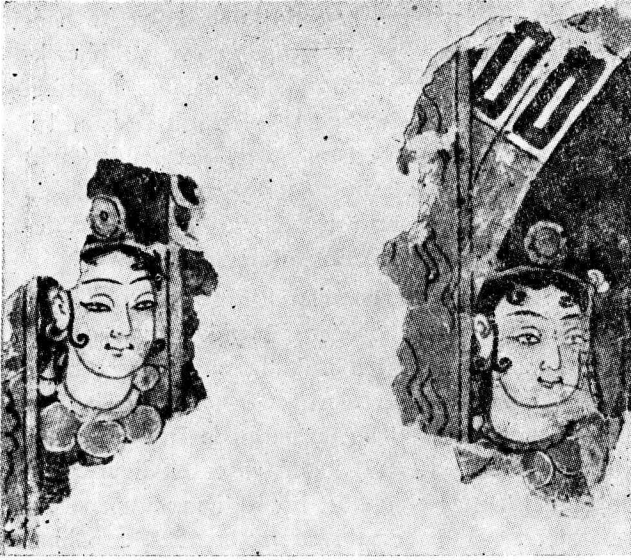
130) Ögel, yukr. eser, s. 157.

131) DLT. III, 125.

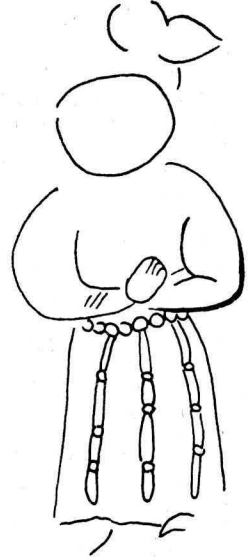
132) DLT. III, 45.

133) DLT. III, 45.

134) DLT. I, 125.

Resim 53.

Resim 54.

Resim 55.

Selçuklularda ayrıca zengin süs eşyasının başında küpe, kolye ve bilezik gelmektedir. Elimizdeki Selçuklu tasvirlerinde küpe, kolye ve bilezikler daha çok kadınları süslemekte ise de yazılı kaynaklarında bildirdiği gibi Selçuklu erkekleri de küpe, kolye ve bilezikler takıyorlardı (Resim 16, 17, 18, 19, 8). Sultan Sencer halifenin elçisine kemer veya gerdanlık (tavk) hediye etmişti⁽¹³⁵⁾. Sultan Mahmud ve kardeşinin halifeyi ziyaretlerinde de Halife Sultan Mahmud'a çeşitli hediyeler vermişti, Sultan Mahmud halifenin yanına boğazında kolye, kollarında bileziklerle dönmüştü⁽¹³⁶⁾.

Kaşgarlı'nın eseri 11. ci yüzyılda Türk çevrelerinde ne gibi süs eşyaları olduğu hakkında da fikir vermektedir. Değerli, büyük peruze demek olan «But» kelimesinin⁽¹³⁷⁾ karşılığında verilen izahatta «büyüklerin oğullarının ve kızlarının alınlarına, alınlarındaki kesmelerine takılır, Kız but üridi = Kız peruze takındı» denmektedir ki bu da herhalde Rey'de bulunmuş olan stuklarındaki (Resim 16, 17, 18, 19) kadın ve erkek figürlerinin başlarındaki diademi süsleyen değerli taş olmalıdır. Ele aldığımız diğer eserlerdeki erkek figürlerinden hiçbirinde diademe rastlamamıştık. Bu bakımdan, stuk kabartmalarındaki çiftlerde erkek tasvir edilip edilmemiş olduğu hakkında uyanan şüphe buradaki izahatla dağılmaktadır.

Bugün kullanılan «küpe» kelimesi aynı manasıyla Divanü Lûgat-it-Türk'de de vardır⁽¹³⁸⁾. «tolgağ» ise kadın küpesidir⁽¹³⁹⁾ «Tolgaldı» kelimesinin açıklamasında «Kız yinçü tolgadı = Kız inci küpe taktı» denmektedir⁽¹⁴⁰⁾. Kadınların kulaklarına taktıkları halka için ise bir ayrı kelime vardır: «Ökmek»⁽¹⁴¹⁾. «Boğmak» denen gerdanlık ise⁽¹⁴²⁾ altından, gümüşten yapılıyordu, üzerine değerli taşlar ve inciler oturtuluyor ve gerdek gecesi için süslenen geline takılıyordu. Süs için ayrıca bazına takılan boncuk veya değerli taşlara da «Monçuk»⁽¹⁴³⁾ denirdi. Maalesef bilezik⁽¹⁴⁴⁾ ve yüzük⁽¹⁴⁵⁾ için izahat verilmemiştir. «Kezlik» kelimesinin açıklanması⁽¹⁴⁶⁾,

135) M.A. Köymen Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1954, s. 122.

136) aynı eser, s. 45-46.

137) DLT. III, 120.

138) DLT. III, 217.

139) DLT. II, 288.

140) DLT. III, 289.

141) DLT. I, 108.

142) DLT. I, 466.

143) DLT. II, 123.

144) DLT. III, 205.

145) DLT. III, 18.

Türk kadınlarını sadece süs eşyası değil bıçak da taşıdıklarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Yazılı kaynaklar diğer devirlerde olduğu gibi Selçuklular devrinde de elbisenin kıymetli hediye olarak verildiğini ortaya koymaktadır.

Hakimiyet sembollerinden meydana gelen ve hediye olarak verilen hil'atların arasında elbise-kaftan da bulunuyordu. Meselâ Kafkas zaferi sırasında Fazlun'un hükümdarlığını muhaza edebilmek için ocak 1068 de Sultan Alparslan'a takdim ettiği hediyeler arasında altın ve gümüşle işlenmiş muhtelif cinsten çizgili 500 elbise vardır⁽¹⁴⁷⁾.

Selçuklu Sultanların Halife ile münasebetlerinde de, hediye edilen kıymetli eşyanın başında gene elbise gelmektedir. 1121 yılında, Halife, Sultan Mahmud ve kardeşi Mesud'u kabul ettiğinde Hil'at verilmesini emretti. Sultan Mahmud, Hil'atların bulunduğu oda (Mincebü'ül behv) ya götürüldü. Sultan Mahmud ve kardeşi Halifenin huzuruna döndüğünde Sultan Mahmud'un üzerinde yedi Hil'at, Boynunda kolye (et-tavk) başında tac, kollarında bilezikler (es-suvaran) bulunuyordu. Burada yedi hil'atın giydirilmesi ona gösterilen itibarın derecesinin işaretidir⁽¹⁴⁸⁾.

Halife Müstersid'in 1134 yılında Mesud'a gönderdiği hediyeler arasında tavk, tac, elbise vardı⁽¹⁴⁹⁾.

1133 yılında, Halife'nin Sultan Mesud'u kabulünde başına tac, koymuş, boynuna ve kollarına Halkalar takmıştır⁽¹⁵⁰⁾.

Mesud ve Davud'u ve tahtı eline geçirmek için bu işte büyük rol oynayacağını düşündüğü Aksungur Ahmedili'yi de muhtelif cinsten, sonuncusu siyah olan (siyah Abbasi hanedanının alâmeti idi) yedi kat elbise ile hil'atlemiştir⁽¹⁵¹⁾.

Daha sonra Sultan Mesud ile Halife Müstersil arasında 1135 de çıkan savaşta, halife mağlup olunca, halifenin ağırlığı yağmalanmıştır. Halifenin ağırlıkları arasında, içinde 10 bin sandık, börk ve onbinlerce elbise (Kaba

146) DLT. I, 478.

147) M.A. Köymen, Alparslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı, Ankara 1966, s. 85-86.

148) M.A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1954, c. II, s. 45-46.

149) aynı eser s. 246.

150) aynı eser s. 210.

151) aynı eser s. 210.

ve cubbe) 10 bin altın işlemeli kavuk (kalönsöve) 300 bin kat rumi elbise bulunan 400 katır yükü eşya vardı⁽¹⁵²⁾.

Melikşah'ın kızı Mehmelek hatunun halife ile 1087 de evlenmeleri Türk adetlerine uygun olarak yapılmıştı. (Gelinin cihazı 130 deve yükü idi. 12 sandık içinde bulunan hazinesi, atlas, diba ve ipekli elbiseleri de 74 katır taşıyordu) ⁽¹⁵³⁾.

Anlaşıldığı gibi, pahalı kumaşlardan yapılmış elbiseler, cehizlerin de en kıymetli tarafını teşkil ediyordu.

Alparslan'ın, tahta çıktığında, Abbasi halifesine elçi göndererek adına hutbe okunmasını, para basılmasını ve alametlerini taşıyan Sultanî hil'atlarının imalini istediğinde halifeye yerine getirilmesi en güç işin, hil'at imali olduğunu cevabından anlıyoruz. Halife diğer istekleri yerine getirmiş «hil'atların imali, gerekli sanayi tesislerinin ve âletlerinin hazırlanmasına bağlıdır. Bu da uzun zamana ihtiyaç gösterir. Ayrıca lüzumlu tesislerin temini ve işletilmesi için paraya lüzum vardır. Halbuki Halifelik hazinesi boş bulunuyor. Maksat tacil ise Sultan'a hil'atların unsurlarından olan-Ferecyye, Sank (imame) ve sancak (Liva) gönderilmiştir» diye haber yollamıştır.

Fakat elçi hil'atların imalini temin için baskı yapmış ve hil'atlar Halifelik imalahanelerinde yapıldıkça Selçuklu hükümdarlarına sevk edilmiştir⁽¹⁵⁴⁾.

Hil'at olarak hazırlanan elbiseler, altın ve gümüş tel kullanılarak dokunduğu için fevkalâde kıymetli idi.⁽¹⁵⁵⁾

Selçuklu kıyafetleri üzerinde yaptığımız bu küçük araştırmada Selçuklu devri kadın ve erkek kıyafetleri arasında büyük bir fark olmadığı görülmektedir. Selçuklu devri eserlerinde kadın figürlerinin bol bol ve gayet açık kıyafetler içinde tasvir edilmesi de ilgi çekicidir. Selçuklu emirlerinin müzikli, rakslı ve kadınlı eğlenceler tertip ettikleri, halkın da bazı han ve kervansaraylarda kadın okuyucuları dinledikleri, danslarını seyrettikleri ve eğlendikleri de düşünülürse⁽¹⁵⁶⁾ Selçuklu kadınlarının ne kadar serbest oldukları anlaşılmaktadır.

Selçuklular ve diğer Türk boylarının kendilerine has kıyafetleri vardı

152) aynı eser s. 269.

153) O. Turan, yukr. eser, s. 63.

154) M.A. Köymen, Alparslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı, Ankara 1966, s. 20-22.

155) aynı eser, s. 24.

156) O. Turan, yukr. eser, s. 322.

ve kıyafetlerine has özelliklerin çoğu çok eski Türk geleneklerine bağlanmaktadır. Yakın-doğuya gelen Türkler bu bölgenin sarık şeklini başlık olarak kendi başlıklarının yanında kullanmaya başlamışlardır. Fakat İslâm dünyasına Selçukluların yaptığı tesir aldığından fazla olmuştur. Bunun örneklerini Mısır'da, Musul'da bile bulmaktayız⁽¹⁵⁷⁾.

Türk özelliği olarak ortaya çıkan bir çok görünüşler Osmanlılara kadar kesintisiz olarak devam ettirilmiştir.

Bunun örneğini Paris Bibliotheque Nationale'de bulunan (turc 309, 149v ve 1416 da Amasya'da hazırlanmış olan Ahmedî'nin İskendernamesinde⁽¹⁵⁸⁾) görmekteyiz. Hükümdar, (Resim 55) Selçuklu devri eserlerinde gördüğümüz örneklere uymaktadır. Fakat, kıvrımları stilize edilmiş olan elbisesi soldan sağa kapanmaktadır. Halbuki yanındakilerin elbiseleri sağdan sola kapanmakta ve 15 y.y ın başında Osmanlıların henüz Selçuklu devri kıyafetlerini devam ettirdiklerini göstermektedirler. Osmanlı kıyafetlerini izleyebildiğimiz daha sonraki eserlerden Osmanlıların gittikçe kıyafetlerini değiştirdiklerini ve yavaş yavaş kendilerine has yeni bir kıyafet tarzını benimsediklerini anlamaktayız. İskendername minyatüründe hâlâ rastladığımız uzun saçın da artık erkekler tarafından terk edildiğini tesbit etmekteyiz.

157) Ettinghausen, yukr. eser, s. 162.

158) İ. Stchoukine, La Peinture Turque, Paris 1966, s. 49-50 ,Lev. I.